

**AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ: QUBADAKI ÇUXUR
(VƏ YA GÜMBƏZLİ) HAMAM**

Məqalədə Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olan Quba rayonu və onun ərazisində yerləşən Çuxur (Gümbəzli) hamamdan bəhs olunur. Hamamın dünya tarixi mədəniyyətin incilərindən sayıldığı, özünəməxsus tikiliş orijinallığının olduğu və Şərq memarlıq üslubunda tikildiyi, hamamın qızdırma sisteminin bu vaxtadək öyrənilmədiyi məqalədə ətraflı şərh edilir.

Bizim mədəniyyətimizin nə qədər dərinliyi var, yüksəkliyi var. Biz nə qədər zənginik [4].

Bu zənginliyi biz Azərbaycanın tarixi abidələrində də hiss edirik. Bu tarixi abidələr keçmişimizi özündə əks etdirir. Çox vaxt abidə tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisənin və şəxsiyyətin xatirəsinə ucaldılır. Bu abidələr haqqında çoxlu məqalələr yazılıb, kitablar çap olunub, film və cizgi filmləri çəkilib. Buna baxmayaraq yenə də bu mövzuya dəfələrlə qayıtmaq mümkündür. Çünki tarixi abidələr həmişə insanların maraq dairəsi olub və olacaqdır.

Azərbaycanın rayonlarında da tarixi abidələrə çox rast gəlinir. Goranboy rayonu ərazisində Güllüstan qalası, İsmayilli rayonu ərazisində Cavanşir qalası, Gədəbəy rayonunun Qala kəndi ərazisində Koroğlu qalası, Gəncədə 1606-cı ildə tikilmiş Çökək hamam - tarixi hamam, Əsgəran qalası Şuşanın təxminən 24, Xocalının 5 km-liyində və Ağdam şəhərinin 12 km cənubunda Qarqarçayın sağ və sol sahillərində dağ döşündə yerləşir və yüzlərlə belə tarixi abidələrin adını sadalamaq olar.

Quba şəhəri də öz tarixi abidələri ilə həmişə özünə çox maraq doğurub. Bu abidələrin seyrinə hər il Qubaya minlərlə qonaq və əcnəbilər, turistlər, yerli əhali üz tutur. Memarlıq abidələrindən Ağbil türbələri (XVI əsr), Alpan kəndində Subaba türbəsi (XVI əsr), Birinci Nügədi kəndində məscid və minarə (XVII-XIX əsrlər), Xınalıq kəndində bürc, Qudyalçay üzərindəki Tağlı körpü və sair mühafizə olunur. Avropanın ən uca dağ kəndi sayılan Xınalıq kəndində IX əsrə aid Atəşpərəstlər məbədi, Quba şəhərində XIX əsrə aid Səkinəxanım, Hacı Cəfər və Cümə məscidləri, XVIII-XIX əsrlərə aid Gümbəzli(Çuxur) hamam vardır. Bundan başqa Rustov kəndində “Ələmu” adlı qala və tarixi məscid mövcuddur.

Quba - Azərbaycanın şimal-şərqində inzibati rayondur. Şimal-qərbdən Dəvəçi, şimal-şərqdən Xaçmaz, cənubdan Şamaxı, İsmayilli və Qəbələ rayonları ilə həmsərhəddir.

İlk dəfə adı XIII əsr hadisələri ilə əlaqədar “Dərbəndnamə”də qeyd olunur. XII əsrdən Şirvanşahlar dövlətinin ərazisində yaşayış məntəqəsi kimi məlumdur [1, s.70].

Lakin, M.Soltanova görə, “Quba yaşı minilliklərlə ölçülən ən qədim məskənlərimizdəndir... Eramızdan əvvəlki minillikdə bu qədim ərazidə türklər yaşamış.... Dərbənd keçidi vasitəsi ilə buraya başqa türk tayfaları gələrək əhalinən qaynayıb-qarışmış və öz izlərini həmin ərazinin toponimiyasında hifz etmişlər”.

A.Bakıxanovun yazdığına görə, Şah II Abbasın və onun oğlu II Səfinin (Süleyman şah) dövründə Dağıstan hakimlərindən Qaytaq Usmisinə pulla məvaciblə yanaşı, Şirvandakı bir sıra kəndlərin gəlirləri və idarəçiliyi də verilmişdir... Az yaşlı Hüseyn istisna olmaqla, Məcalisə qolunun bütün kişi üzvlərini qırır, Ayda bəy adlı birisi Hüseyni xilas edib, Tarki Şamxalın yanına aparır. Yetkinlik yaşına çatanda Hüseyn İrana gedir, yolüstü Salyanın Rudbar kəndində yerli qazinin yanında qalır və onun qızı ilə evlənir. Həmin qadından bir qızı olur [2, s.121-122].

P.Butkov yazır: “Hüseynəlinin xan təyin olunması mərasimində iştirak etmək və Rusiyaya sədaqət andı içməkdən ötrü Quba və Qolhandan adamlar dəvət olunmuşdular”. Bu da Hüseynəli xanın hörmətindən irəli gəlirdi [8].

Öz dövrü üçün Quba əhəmiyyətli ticarət şəhəri idi. Şəhərdə əhali çoxaldıqca ticarətdə canlanırdı. Bu barədə M.Biberşteyn yazırdı: “Quba xanlığı, şübhəsiz ki, Şirvanın kiçik dövlətlərindən ən yaxşısıdır və əhalisi ən çox olan dövlətdir. Oranın paytaxtı olan Quba Şərq üsulu ilə divar və qalalarla möhkəmləndirilmiş bir şəhərdir” [10, s.195]. P.Butkovun məlumatına görə, XVIII əsrin ortalarında Hüseynəli xanın köçürmə siyasəti nəticəsində artıq Qubada 100 kənd və 2600 həyət vardır. [8]. Buna baxmayaraq, Quba xanlığının tarixi və xanlığın mədəniyyəti bu vaxtadək bütövlükdə tət-

qiq olunmamışdır. Xüsusən XVIII əsrin 80-ci illərindən sonrakı tarixi demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır [9].

Quba xanı Fətəli ilə Rusiya hökuməti arasındakı münasibətin əsasən normal səciyyə daşmasına baxmayaraq, bəzən bəzi şəxsləri, xüsusən ermənilərin qüvvətli Quba xanına olan məkr və kin-kidurətlərinə görə həmin münasibət pisləşirdi. Buna misal Şabrandan bir qədər aralıda Samur çayı yaxınlığında Skvortsovun gəmisinin batmasında və hadisə ilə bağlı qalma-qalın qalxmasını göstərmək olar [10].

Fətəli xanın vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Şeyxəli gəlir. O, çox çalışır atasının siyasətini davam etdirməyə, lakin bacara bilmir. Nəticədə tabelikdə olan xanlıqlar öz müstəqil siyasətini yürütməyə başlayırlar.

Rusiyanın təzyiqini hiss edən qubalı Şeyxəli xan Ağə Məhəmməd xan Qacara həm də ona görə meyil edirdi ki, itaət edəcəyi təqdirdə Ağə Məhəmməd xan bütün Şirvanın idarəsini ona verməyi vəd edir [10].

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda baş verən feodal-ara müharibələri, qonşu dövlətlərin basqınları tikinti sənətinə dərin təsir göstərirdilər. İqtisadi tənəzzül də tikinti sənətinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Səyyahların verdiyi məlumata görə Qubanın kərpicdən tikilmiş qala divarlarının eni 2, hündürlüyü isə 6,5-8,5 metrə çatırdı [8, s.286]. İ.Berezin isə yazırdı: “...Oradakı çay ilan kimi qıvrılır. Çayın sərt sahilində evlər səpələnmişdir. Burada müxtəlif rəngli binalar, dördbucaqlı damları olan məscidlər vardır və bütün tikintilərin ətrafı müxtəliflik naminə yaşıl ağaclarla örtülmüşdür” [9]. S.Qmelin 1770-ci ildə Quba qalası divarlarının 30 il əvvəl inşa olunduğunu yazırdı [5]. Qonşu dövlətlərin hücumları, xanlıqların süqutu ərəfəsində və ya Rusiyanın işğalı altında olduğu dövrdə də çətinliklərə baxmayaraq xalq tikib yaradırdı. Məhz bu dövrdə bəhs etmək istədiyim tarixi abidənin təməli qoyulur.

Bu baxımdan Qubanın memarlıq incisi olan bir tarixi abidəsindən bildiklərim və eşitdiklərim barədə məlumat toplamışım. Bu tarixi abidə gözəl Qubanın mərkəzində yerləşir - Çuxur (və ya Gümbəzli) hamamı.

Hələ qədim vaxtlardan hamamlar insanların həyatında ictimai tikililər arasında xüsusi yer tuturdu. Qədim Misir və Roma həmişə öz hamam və termaları ilə məşhur olmuşlar. İctimai hamamlar öz əsas sanitariya funksiyası ilə yanaşı həm də klub, informasiya mübadiləsi və görüş yeri kimi istifadə olunardı.

Hamam ərəb dilindən götürülüb, tərcümədə “ham” - isti, qaynar deməkdir. Hamamlar böyük çən vasitəsi ilə qızdırılırdı: çən qaynayır, buxar dəliklər vasitəsi ilə içəri ötürülürdü. Məhəmməd peyğəmbər hər cümə hamama getməyi məcbur bilirdi və “təmizlik inamın yarısıdır” deyə müsəlmanları buna riayət etməyi tövsiyə edirdi.

Azərbaycan hamamları insanların həyatında xüsusi yer tutub, bədən və ruhun dincəldiyi sevimli yer olub. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim toy hamamı (bəy hamamı) mərasimini: hamam əvvəlcədən bəyin burada olduğu müddətdə onun sərəncamında olur. Bu zaman hamama gələnlərin parası bəy tərəfindən verilir. Daha doğrusu bəy hamamda olduğu müddətdə hamamın suyunu almış olur. Bütün hamama gələnlər bəyin hesabına çimmiş olur. Bəy hamamdan çıxır, qız evindən qoyulmuş bəylik libasını geyinir və sağdışı ilə soldışı çalğı ilə bəyi böyük bir dəbdəbə ilə evlərinə aparırlar. Aşbaz bəyi plov ilə qarşılayır [3].

Bu hamam da Qubada çox məşhur idi. Çuxur hamam öz təyinatı üzrə qubalılara xidmət göstərirdi ki keçən əsrin 80-ci illərin ortalarına kimi. Hamam Quba şəhərinin mərkəzində Musabəyov küçəsi ilə Ərdəbil küçəsinin kəsişməsində yerləşir. XVIII-XIX əsrlərə aid bir abidədir. Quba xanlığının tarixi bu vaxtadək bütövlükdə tətqiq olunmamışdır, diqqətdən kənar qalmışdır [10]. Bu baxımdan Çuxur hamamının tikiliş tarixi də bəzi mənbələrdə XVIII əsrin sonu, bəzi mənbələrdə isə XIX əsrə aid edilir.

Bu tikilinin bünövrəsi qoyulan zaman “şimaldan və cənubdan iki böyük dövlət - Rusiya və Qacar dövləti xanların müstəqilliyini əllərindən almaq istəyirdi”.

Xanlıqlar dövründə indiki Çuxur hamamının yerində Qubalı Hüseynəli xanın yay iqamətgahı yerləşirdi. Xanlığı müdafiəsi məqsədi ilə qala divarla əhatə edəndə iqamətgahı mərkəzə köçürürlər və yerində bu memarlıq incisini ucaldırırlar.

El arasında bura “Çuxur hamam”, “Gümbəzli hamam”, “Bəkir hamamı”, “Məşədi Əlimərdan hamamı” adları ilə tanınır.

İki yüz ildən çox yaşı olmasına baxmayaraq və nəzərə alsaq ki, Quba rütubətli bir yerdir, Çuxur hamam bir dəfə də olsa nə dammayıb, nə də rütubətdən əziyyət çəkməyib. İndi də yağmurlu havalarda belə öz stabilliyini qoruyub saxlayır.

Hamam Şərq memarlıq üslubunda tikilib. Öz orijinallığı və yeganəliyi ilə elm əhlini özünə cəlb edir. Hamamın binası bişmiş qırmızı kərpicdən inşa edilib. Tikili iki tağın köməyi ilə inşa olunub. Böyük və kiçik olmaqla iki tağdan ibarətdir. Qapıları çox dardır və alçaqdır. Bu da istinin içəridə qalmasının təminatı kimi izah olunur. Dördbucaqlıdır, 6 otaq, 2 qapı və 6 pəncərədən ibarətdir. Marahılsı budur ki, dördbucaqlı tikili olmasına baxmayaraq, qıraqdan görünüşü tamamilə yarımşəfəradır. Dam örtüyünə gəldikdə isə hamamın divarları hər cərgə kərpicini bir millimetr içəri çəkməklə yuxarı nahiyyədə gümbəz formasında birləşir və bütövlükdə tikili kərpic konstruksiyaya oxşayır. Kərpicləri bir-birinə bənd etmək üçün birləşdirici qarışığa əhəng, yumurta və sair qatılırdı. Tikilinin 200 yaşı olmasını nəzərə alsaq, indi də buranın içərisinə Qubanın sərt qışına və həmişə yağış yağmasına baxmayaraq bura daima quru qalıb. Hamam binasının lazımi temperatur və rütubəti saxlamağa məhz böyük gümbəz kömək etmişdir. Gümbəzin yuxarı nahiyyəsində pəncərə var, buradan buxar və rütubət bayıra ötürülür. Pəncərələr şəbəkə idi. Sonralar adi şüşə ilə əvəz olundu. Deyilənlərə görə, hamam bir “eşşək yükü” odunla düz bir həftə isti olardı. İstilik sistemi axıra kimi öyrənilə bilinməmişdir. Belə az odunla necə istilənməsinin sirri aşkarlanmayıb.

Sovet dövründə içəri örtük kafellə əvəz olunmuşdur. Yer metlax örtüyü idi. Təmirə saxlandığında kafel və metlax sökülüb çıxarıldı, lakin yenidən öz örtüyün bərpa edə bilmədilər. İndi yenidən suvaqlanır.

Tikilinin məşədi Əlimərdanın göstərişi ilə tikildiyi bildirilir. Lakin, tikilinin kim tərəfindən inşa olunduğu, memarı barədə dəqiq məlumat yoxdur.

Hamam cüt və tək günlər üzrə qadın və kişi günlərinə bölünürdü. Ümumi çimmə zalın sahəsi 120 m² idi, bir tək nömrəli otaq da vardı. Bura biletdən əvvəlcədən alınır. Növbə sistemi tətbiq olunurdu. 30-45 dəqiqə ərzində nömrədən çıxmadaqda qapını döyüb vaxtın tamam olmasını bildirirdilər. Hər şəxsdən sonra nömrəyə xadimə daxil olub oranı təmizləyir və qaynar su ilə dezinfeksiya edirdi. Biletin qiyməti ümumi və tək nömrə üçün fərqlənirdi. Hamamda kisəci xidmət göstərirdi. Təmizlik üçün lazım olan əşyanı (kisə, sabun və sair) evdə qoyub gəldikdə burada xüsusi satıcıdan bunları əldə etmək mümkün idi. Hətta şampunu da buradan almaq olardı.

Hamam tarixin həm yaxşı, həm də bəzi faciəvi səhifələrini də özündə əks etdirir. Hamamda məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma çimib. 150 il sonra onun nəticəsi ulu babasının gözdüyü yerləri yenidən ziyarət edib.

Yerli əhalinin söylədiyinə görə, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən Qubada törədilən soyqırımı zamanı adamları Çuxur hamamında buxarda boğublar. Sonra isə onları çalaya töküüb üstlərini torpaqla örtüblər.

1985-ci ilə kimi əhalinin istifadə etdiyi Şərq memarlıq incisi sayılan hamam indi yalnız tarixi abidə kimi yerləşdiyi küçəni bəzəyir. Buna səbəb hamamın kanalizasiya sisteminin tutulması olub. İndiki texnikanın inkişafına baxmayaraq, kanalizasiya sistemini düzəltmək mümkün olmayıb. Qazıntılar aparılıb və kanalizasiya sistemi indi yeni tikilən yaşayış yerlərinin altından keçir. Davam etdikdə bu binalara ziyan vurulurdu və işləri dayandırmaq zəruri bilindi. Sonra abidənin bərpa olunmasının zəruriliyi gündəmə yenə gəlmişdir. 1986-1987-ci illərdə hamamda təmir bərpa işləri aparılmışdır. Lakin siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər bu işləri yarımçıq qoydu. Bundan sonra hamam uzun müddət baxımsız qaldı və müəyyən yerləri uçulub-dağılmağa başladı.

Quba əhalisi bir müddət bu şərq memarlıq sənətinin ətrafını zibilliyə çevirmişdi. Sonralar yerli icra hakimiyyəti nümayəndələri bu işə qarışdı və hamamın bərpa işlərinə yenidən təkan verildi. Bərpa zamanı bişmiş kərpicdən tikilmiş hamama sementdən istifadə olunmayıb, daxili görünüşündə dəyişiklik edilməyib. Hamamdakı divar naxışları da bir-bir bərpa olunur.

Bərpa layihəsi bilavasitə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin iştirakı, beynəlxalq təşkilatlardan birinin Amerika hökumətinin Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilib [6]. Hamam Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən tarixi abidə kimi qorunur. Ətrafına vaxtilə UNESCO tərəfindən məhəccərlər inşa edilib.

Bu gün ölkədə genişlənməkdə olan demokratikləşmə prosesi şəraitində postsovet məkanında yaşayan digər xalqlar kimi, Azərbaycan xalqının da öz zəngin və qədim tarixi keçmişinə marağı xeyli artmışdır [3]. Hazırda xalqımız öz bilik və məlumat dairəsini daim genişləndirməyə, vətənimizin qədim keçmişini və indiki global dəyişiklikləri daha ətraflı öyrənməyə can atır. Bu faydalı və xeyirxah işdə xalqımıza məhz muzeylər öz rəngarəng, maraqlı eksponatları ilə, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar köməklik göstərir.

Bununla da, belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyası xəzinəsinə böyük töhfələr vermişdir [4]. Azərbaycanda yaşanan inkişaf dünyada çox nadir hallarda müşahidə edilir –

həm siyasi, iqtisadi, həm energetika, mədəniyyət sahələrində [7]. Bizim iqtisadi göstəricilərimiz ən gözəl göstəricilərdir.

Azərbaycanın bütün rayonları kimi, Quba da uğurlu inkişaf mərhələsindədir. Bu inkişafın təməlinə ulu öndər H.Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və bizim xalqın uğurla davam etdirdiyi strategiya dayanır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin təsdiq etdiyi “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı”larının uğurlu icrası nəticəsində Quba rayonu üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər çərçivəsində makroiqtisadi göstəricilərdə artım müşahidə olunur [7]. Bu proqramın reallaşması Çuxur hamamın da bəxtini açdı və “çuxura düşmüş hamam” anlayışını aradan qaldırdı.

Tariximizə göz yummayaq. Abidələrin qorunması, bərpası və gələcək nəsillərə çatdırılması hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur. Biganəliyi kənara qoyub, hər kəs bu işə öz kömək və dəstəyini göstərməlidir. Nə qədər əsl vətəndaşlıq borcumuzu layiqincə yerinə yetirsək o qədər də Azərbaycan çiçəklənəcək və işıq saçacaq.

Açar sözlər: tarixi abidə, Çuxur hamam, gumbəz, Şərq hamamı

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bakıxanov A.A. Gülüstanı-İrəm. Bakı: Gənclik, 1991, 204 s.
3. Çələbizadə Ə.Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları // AMEA, 2009, s. 56-57
4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cildə (2-ci cild). Bakı: Nurlar, 2008, 528 s.
5. İbişov S.Ə. Quba xanlığı: əhali, tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı: Elm, 2012, 336 s.
6. Qubada “Gumbəzli hamam” abidəsi bərpa olunur // Mədəniyyət, 2015, 18 dekabr, s.11
7. Quba 2003-2013: hədəflər, inkişaf, nəticələr. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2013
8. Материалы для новой истории Кафказа. Баку: Ренессанс А, 2015, 314 с.
9. Mustafazadə T.T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 479 s.
10. Şahin Fazil. Quba tarixi. Bakı: TEAS Press, 2016, 700 s.

Тамилла Гасанова

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ЧУХУР ХАМАМ (ИЛИ КУПОЛЬНАЯ БАНЯ) В ГОРОДЕ ГУБЕ

Резюме

В статье рассматривается история великолепного памятника культуры и архитектуры Чухур хамам, расположенного в одном из древних мест обитания человека городе Губе Азербайджанской Республики. Отмечается, что этот хамам (баня) и по сей день привлекает оригинальностью своего строения, которое построено в восточном стиле и считается жемчужиной мировой истории, отопительную систему которого невозможно было раскрыть.

Ключевые слова: исторический памятник, Чухур хамам (баня), купол, восточная баня

Tamila Hasanova

HISTORICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN: CHUKHUR HAMAM (OR DOME BATH) IN GUBA

Summary

The article examines the history of the magnificent monument of culture and architecture of Chukhur Hamam, located in Guba-one of the ancient places of the Republic of Azerbaijan. It is noted that, this hamam (bathhouse) still attracts the originality of its structure, which built in the oriental style, it considers the pearl of world history and the heating system could not be disclosed.

Keywords: historical monument, Chukhur hamam, dome, eastern bath